

УДК 347.799.2

Ірина КРИНИЧНА

*Національна академія державного управління
при Президентіві України
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління*

**УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСАМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ
НА НАСЕЛЕННЯ, ЩО ПОСТРАЖДАЛО ВНАСЛІДОК
ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ**

Аналізується управління процесами інформаційного впливу на населення, що постраждало внаслідок Чорнобильської катастрофи, з метою обґрунтування запобігання та профілактики дії радіаційного ефекту на людину та реабілітації сенсibiliзованого населення до стресових факторів.

Ключові слова: засоби масової інформації, державне управління, Чорнобильська катастрофа, інформаційна потреба населення.

Ирина КРИНИЧНАЯ

*Национальная академия государственного управления
при Президенте Украины
Днепропетровский региональный институт государственного управления*

**УПРАВЛЕНИЕ ПРОЦЕССАМИ ИНФОРМАЦИОННОГО ВЛИЯНИЯ
НА НАСЕЛЕНИЕ, КОТОРОЕ ПОСТРАДАЛО ВСЛЕДСТВИЕ
ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ КАТАСТРОФЫ**

Анализируется управление процессами информационного влияния на население, которое пострадало вследствие Чернобыльской катастрофы, с целью обоснования предотвращения и профилактики действия радиационного эффекта на человека и реабилитации сенсibiliзованного населения к стрессовым факторам.

Ключевые слова: средства массовой информации, государственное управление, Чернобыльская катастрофа, информационная потребность населения.

Iryna KRINICHNAYA

*National Academy of State Administration,
Office of the President of Ukraine
Dnipropetrovsk Regional Institute of State Administration*

MANAGEMENT OF PROCESSES OF INFORMATIVE INFLUENCE

ON POPULATION SUFFERED FROM CHORNOBYL CATASTROPHE

It is analyzed management of informative influence processes on a suffering population as a result of the Chernobyl catastrophe with the purpose of ground of prevention and prophylaxis of action of radiation effect on an individual and rehabilitations of sensibillite population to stress factors.

Key words: mass-media, state administration, Chernobyl catastrophe, informative necessity of population.

Інформаційна політика за часів радянського тоталітарного режиму, як підкреслюють науковці, призвела до того, що соціум потерпілих поступово деградує, а свідомість залишається в атмосфері «навіки потерпілих» – це не «назавжди перелякані» Чорнобилем люди, як констатує МОЗ МАГАТЕ – це «соціально виключені» [10]. Свідченням цьому є інформаційні процеси, що мали місце під час вибуху на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р. Тільки через кілька днів про аварію на четвертому енергоблоці повідомили засоби масової інформації (ЗМІ). Трагічна ситуація, що склалась у перші дні після аварії, вимагала від урядових комісій колишнього Союзу та України визначення головних напрямів діяльності: оцінки стану енергоблоків ЧАЕС та радіаційних умов на станції та навколо неї, локалізації аварії та зменшення радіаційного впливу на людей і на довкілля тощо. Перші півроку після аварії журналістам взагалі заборонялось писати про причини катастрофи [14].

Дозування інформації населенню в післячорнобильський період спричинило підвищення рівня тривожності серед потерпілих через неусвідомлення ступеня ризику, соціальну дезадаптацію та відчуття беспорядності, що потребувало детального дослідження інформаційної діяльності державних органів. Усе це виявило періодизацію підйомів і спадів зацікавленості ЗМІ і населення чорнобильськими питаннями. Ці коливання здебільшого відбувалися стихійно, без урахування реальної ситуації, інформаційних потреб населення та без прогнозування наслідків інформаційної стратегії. Зокрема, інформаційна діяльність не виконувала свого завдання, ураховуючи те, що мас-медіа виступали не з метою розповсюдження якихось знань, цінностей, норм, практичних та емоційно-почуттєвих настанов, а у формі поширення моделей, які зв'язують людину як суб'єкта діяльності з радіоекологічним станом навколишнього середовища.

Дослідженням управління процесами інформаційного впливу на населення, що постраждало внаслідок Чорнобильської катастрофи, займались такі вітчизняні вчені, як З. Безверха, Ю. Дронжкевич, Н. Костенко, Н. Соболева, В. Тарасов, Н. Ходорівська та ін. [2 – 5; 9; 11; 13]. Аналіз публікацій цих науковців свідчить, що на постраждалих територіях склались певні типи радіаційного екологічного світосприйняття, що як інтегральні показники стану масової екологічної свідомості відображають: наявність високого рівня зацікавленості проблемами поліпшення стану навколишнього середовища, що склався внаслідок Чорнобильської аварії, і власного здоров'я, низький рівень інформованості і

знань, розуміння радіоекологічних проблем, причин їх виникнення, заходів і способів щодо їх вирішення; низький рівень усвідомлення особистої і колективної відповідальності за стан, який склався на забруднених територіях, та причетності до того, як будуть вирішуватися проблеми, пов'язані із запровадженням заходів з обмеженням доз, на різних рівнях суспільства; низький рівень готовності потерпілих до дій на основі об'єктивного наукового розуміння радіаційних умов та запропонованих контрзаходів. Проте слід зазначити, що недостатньо аналізується роль державного управління процесом поінформування населення щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи.

Інформаційний голод підриває довіру до влади, інструментом якої є ЗМІ. Так, серед населення, що проживає на радіоактивно забруднених територіях, склалася певна пізнавально-оцінна схема, на основі якої визнається існування радіаційної ситуації як такої, що є небезпечною для здоров'я населення, тому виникає необхідність поліпшення причинно-наслідкових зв'язків усередині цієї схеми. Отже, на нашу думку, різні типи управління інформаційним впливом (коматозний, квантифікований, політично-доцільний, аморфний, псевдопрофесійний) формували якісно відмінний радіоекологічний світогляд населення, що, у свою чергу, можна віднести до безвідповідальності урядовців відносно підготовки фахівців з інформування населення щодо наслідків радіоекологічних надзвичайних ситуацій, що й сьогодні не втратило своєї актуальності.

Аналіз підходів до вирішення проблем управління інформаційним впливом на населення, що постраждало після аварії на Чорнобильській АЕС, є метою даної статті.

Взаємовідносини між системами управління та їх характер визначають головні напрями державної діяльності. Якщо за часів тоталітарного суспільства соціальну думку витісняє або замінює державний та подібні йому форми контролю, то в демократичному суспільстві роль державного контролю зводиться до мінімуму, зокрема, держава тільки фіксує процеси виконання програм, проектів та рішень. Гуманістичне суспільство не стільки контролює, скільки оцінює і прогнозує ситуацію та її наслідки і пропонує корекцію програм, проектів та рішень з метою запобігання негативних явищ, а також заперечує ті програми, що не мають соціальної доцільності або можуть призвести до небажаних соціальних наслідків. Розглянемо детальніше діяльність та вплив ЗМІ на життєдіяльність людей після аварії на Чорнобильській АЕС.

Так, зокрема, контент-аналіз публікацій преси в перші 10 – 12 років аварії потому показав, що 1986 р. спочатку (перший тиждень після аварії – гострий післяаварійний період) відзначався незначною кількістю загальних повідомлень, пізніше почала надходити досить велика кількість матеріалів, що було зумовлено високим рівнем емоційного напруження, пов'язаного з небезпекою від зруйнованого реактора, можливістю вибуху, евакуацією населення, тривою за здоров'я ліквідаторів, евакуйованих, переселених; давалися рекомендації для населення щодо поведінки і харчування. За матеріалами газет 1987 р. виявився різкий спад громадської зацікавленості та соціально-психологічної напруженості,

що було організовано штучно заспокійливою офіційною політикою та приховуванням правди про масштаби та наслідки аварії на ЧАЕС [2].

У 1988 р. кількість публікацій залишилася незначною, але рівень соціально-психологічної активності починає зростати через брак інформації, поширюються чутки, поступово стають відомими деякі факти, стає зрозумілою штучність стримування надходження інформації, починає формуватись недовіра до офіційної інформації. У 1987 – 1988 рр. найбільшу увагу «чорнобильським проблемам» приділяли газети «Правда України», «Вечірній Київ», «Робітнича газета», «Радянська Україна». Тенденція до зростання психоемоційного напруження за кількісною характеристикою публікацій преси простежується з кінця 1989 р. У 1990 р. емоційна напруженість наростає приблизно до другої половини 1991 р., а з початку 1992 р. намічається емоційна стабілізація. Цей процес пов'язаний у соціальній сфері з прийняттям «чорнобильських» законів, що покликані вирішити питання соціального захисту постраждалого населення та ліквідаторів, а у сфері медичних наслідків – з розгортанням реалізації комплексної програми щодо подолання медико-соціальних наслідків аварії та зростанням поінформованості населення в галузі радіаційної медицини. 1993 р. відзначається новою хвилею зростання психоемоційного напруження, що пов'язано із загостренням політико-економічної кризи, незадовільним вирішенням чорнобильських питань. У 1994 р. психоемоційна напруженість залишається на досить високому рівні через скорочення фінансування програм з подолання негативних наслідків аварії. З 1995 р. по 1999 р. психоемоційна напруженість нормалізується, виняток становить 1998 р., який відзначався досить високою експресивністю матеріалів унаслідок перегляду статусу територій забруднення через загострення кризи й скорочення фінансування [6; 8; 10].

Таким чином, перші півтора роки після аварії серед домінуючих факторів, що впливали на інформаційну діяльність, були наміри уряду переконати населення у відсутності глобальних наслідків аварії і необхідності проводити широкий спектр обмежувальних заходів. У наступні півтора роки населення запевняли, що завдяки проведенню евакуації буде забезпечена повноцінна життєдіяльність на потерпілих територіях і в тридцятикілометровій зоні. Усе це сформувало недовіру до офіційної інформації та відчуття тривоги через те, що населення не володіло інформацією повною мірою.

У свою чергу, загальним установчим початком кожного конкретного способу інтерпретацій тих чи інших екологічних ситуацій може бути як раціональна система уявлень (ідеологія, наука), так і емоційно-образне відображення світу, що синтезує нераціональні аспекти свідомості. Наприклад: 1. Відчуття радіаційної небезпеки; неусвідомлені прагнення будь-що захистити себе і своїх близьких; створити умови для нормального благополучного існування тощо. 2. Донаукові уявлення в їх символічному вигляді (природні стихії, глобальні ядерні та космічні війни). 3. Різні соціально-психологічні стереотипи (техногенні та природні катаклізми, ядерні вибухи).

У свідомості населення і в повідомленнях, які передаються ЗМІ, раціональні елементи обов'язково присутні навіть тоді, коли сам спосіб інтерпретації

базується на підкресленому переважанні якогось емоційно-образного елемента (наприклад, порівняння Чорнобильської аварії з Хіросімою або «епіцентром ядерної війни у центрі Європи», «Апокаліпсисом», «радіаційним пеклом», «дамокловим мечем» тощо). І навпаки – домінування раціонального науково-ідеологічного початку не виключає можливості додавання в спосіб пояснення екологічної проблеми емоціональних і навіть ірраціональних компонентів [1; 4; 7; 9; 12]. Певною мірою можна стверджувати, що ступінь відповідності екологічних парадигм масової свідомості з парадигмами у текстових повідомленнях преси, радіо й телебачення виступає критерієм успішної або неуспішної громадської думки і масової комунікації, є мірилом ефективності пропаганди щодо захисту навколишнього середовища.

Отже, ЗМІ пропагували таку причинно-наслідкову модель, за якої вважалось, що стан навколишнього середовища на зазначених територіях унаслідок Чорнобильської аварії погіршився, але не настільки, щоб викликати небезпечне для населення нагромадження радіонуклідів у навколишньому середовищі і в організмі людини, а тому не може бути наслідком помітного зростання захворюваності серед потерпілого населення та не сприятиме різним соціальним лихам. Тому можна не зосереджувати увагу на проведенні захисних заходів у країні, місті, області, районі, з'ясовувати їх доцільність, роз'яснювати їх необхідність – існують більш важливі проблеми, вирішення яких призведе до поліпшення загальної ситуації в постраждалому регіоні. Така позиція влади не протистоїть загальнолюдським цінностям і законодавству. Друга модель сприйняття радіаційної ситуації, яка поширювалася ЗМІ, була кардинально протилежною. Так, вважалось, що якщо стан навколишнього середовища не поліпшується, то наслідками цього можуть стати нагромадження радіонуклідів у ґрунті і воді, у рослинах і тваринах, в організмі людини, що спричинить зростання захворюваності серед постраждалого населення і особливо дітей, а також психосоціальну напруженість. Тому населення, що проживає на постраждалих територіях, має усвідомити доцільність лише кардинальних захисних заходів (інші не є доцільними, бо суттєво не допоможуть), зрозуміти, що держава не зацікавлена говорити правду населенню, адже коштів на проведення масштабних соціальних заходів з обмеження доз немає, змусити владу законодавчо захистити потерпілих, знайти й виділити необхідні кошти на ліквідацію наслідків аварії. Виходячи з того, що жити на забруднених територіях небезпечно для життя і здоров'я людей, юридичні і державні органи повинні вимагати правової і соціальної захищеності населення від техногенних аварій.

Натомість серед населення, яке неспроможне було зорієнтуватися в ситуації, оцінити ступінь небезпеки й усвідомити доцільність проведення захисних заходів, сформувалась парадигма, що провокувала повну індиферентність людей, які вважали, що все одно нічого не змінити, та високий рівень психоемоційної напруженості на основі усвідомлення своєї незахищеності перед невизначеними наслідками радіаційного лиха. Тому потерпіле населення має усвідомити, що принципово змінити на краще ситуацію ніякі локальні заходи не допоможуть.

Отже, на наш погляд, управління процесом масової комунікації повинно мати необхідну специфіку інформування: хто повідомляє, що, за яким каналом, кому, з яким ефектом. Інформація має орієнтуватися на споживача з метою її практичної реалізації і спиратися на наукові документи, відомості структур влади, офіційну статистику, дослідження спеціальних закладів, думку вчених і фахівців, організаторів народного господарства та бути «рупором народу».

Таким чином, на наш погляд, інформація щодо наслідків Чорнобильської катастрофи не відповідала і не відповідає можливостям сприйняття населення, вона залишається недостатньою, суперечливою, непереконливою. Населення неспроможне зорієнтуватися в ситуації, оцінити ступінь небезпеки, виробити адекватну модель поведінки. У людей сформувалися власні моделі сприйняття радіаційної ситуації і поведінки, що характеризуються підвищеною занепокоєністю станом здоров'я і радіаційним станом, невіра в можливість поліпшення свого стану, недовіра до влади і офіційної інформації, що провокує або індиферентність людей і фаталізм – «усе одно нічого не змінити», або високий рівень психоемоційної напруженості на основі усвідомлення своєї незахищеності перед невизначеними наслідками радіаційного лиха. Коливання психоемоційного стану постраждалого населення відповідали коливанням інформаційного потоку: самої аварії – 1986 р.; інформаційний підйом – 1991 р., коли стала відома правда про масштаби та наслідки аварії, яка замовчувалася протягом трьох років, та період скорочення виплати пільг і компенсацій потерпілим – 1993 р.

Ефективність ЗМІ – це зміни свідомості та поведінки як конкретної особи, так і органів влади відповідно до поставленої мети. Головні проблеми, які висвітлювалися ЗМІ, відтворювали основні мотиви й причини тривожності населення на різних етапах післяаварійного періоду, а саме радіаційну ситуацію, стан здоров'я, соціальний захист. Якщо інформація не відповідає можливостям сприйняття населенням, то населення неспроможне зорієнтуватися в ситуації, оцінити ступінь небезпеки, виробити адекватну модель поведінки. У нього формуються власні моделі сприйняття радіаційної ситуації і поведінки, які характеризуються підвищенням занепокоєності станом здоров'я, зневірою в можливість поліпшення радіаційної ситуації, недовірою до влади та офіційної інформації.

Зокрема, замість Чорнобильської аварії в українських ЗМІ у квітні 1986 р. подавалася інформація про братерство і мирну підготовку народу до святкування дня солідарності 1 Травня. Тим часом інформація про події, що відбувались у період з 26 квітня по 1 травня 1986 р. у м. Чорнобилі була прихована [2]. Уряд зробив заміну цілей у свідомості народу. Ніякої паніки не було, кияни і гості столиці вийшли на вулиці святкового Києва й одержали відповідну дозу опромінення. Отже, ЗМІ відображали не інтереси народу, а інтереси кланово-корпоративних структур, що дає змогу вважати сьогодні ЗМІ «кишеньковими». Чорнобильська аварія стала не лише найбільшим страхіттям кінця ХХ ст., а ще й мірилом помилок сучасної цивілізації з одиницею виміру «Один Чорнобиль».

Таким чином, на цій основі можна пропонувати модель нової Концепції державного управління медико-соціальної спрямованості, крізь призму якої сприйняття ситуації запроваджуваних контрзаходів було б більш адекватним, які б не спричинили високого рівня психосоціальної напруженості, занепокоєності станом здоров'я, соціальної дезадаптації і яку б доцільно було формувати в населення за допомогою формальних і неформальних ЗМІ.

На сьогоднішній день на перший план виходить маніпулятивне використання ЗМІ, а це, у свою чергу, приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей, щоб примусити їх діяти всупереч власним інтересам. На нашу думку, ЗМІ мають усвідомити важливість запропонованих заходів і приділити належну увагу висвітленню їх суті і доцільності, а уряд, у свою чергу, має уважно ставитися до інформування населення й надання необхідної інформації для ЗМІ (тобто негатив перевести в позитив).

Виходячи із загальнолюдських цінностей, поліпшення навколишнього середовища і рівноваги природи, нормального розвитку суспільства, здоров'я людей, певних законодавчих документів, можна сказати, що внаслідок прорахунків в інформаційній стратегії ступінь збігу парадигм масової свідомості з парадигмами повідомлень засобів масової комунікації була і є незначною. Зрозуміло, що поширення негуманних моделей сприйняття радіаційної ситуації та заходів зі збереження здоров'я не могли сприяти нормальному психоемоційному стану потерпілого населення, а також його адаптації до умов, які склались унаслідок аварії на ЧАЕС. Натомість серед населення сформувалась парадигма, що провокувала повну індіферентність людей, які вважали, що зміни на краще неможливі.

На нашу думку, подолання негативних інформаційних впливів на свідомість людей, постраждалих унаслідок аварії на ЧАЕС, є важливою умовою для створення та реалізації моделі нової Концепції державного управління медико-соціальної спрямованості, крізь призму якої сприйняття запроваджуваних контрзаходів було б більш адекватним, не спричиняло психосоціальної напруженості, занепокоєності станом здоров'я, соціальної дезадаптації і яку б доцільно було формувати в населення за допомогою формальних і неформальних ЗМІ.

Таким чином, аналіз інформаційної післячорнобильської діяльності ЗМІ показав, що регулярні соціологічні опитування населення постраждалих територій з метою з'ясування інформаційних потреб, проблемних зацікавлень, рівня тривожності, адекватності комунікативних моделей можливостям сприйняття і аналіз роботи ЗМІ могли б поліпшити ефективність інформаційної діяльності, знизити рівень психоемоційної напруженості і захворюваності потерпілого населення, у якого відзначається відпрацьований інертний стереотип, а інколи вони зливаються в єдиний аморфний ряд.

Унаслідок прорахунків управлінської інформаційної стратегії ступінь збігу масової свідомості з причинно-наслідковими парадигмами повідомлень засобів масової комунікації залишається невисокою. Зрозуміло, що поширення таких скороспілих, а інколи й аномальних управлінських моделей щодо сприйняття

радіаційної ситуації населенням та заходів зі збереження здоров'я не могли сприяти нормальному психоемоційному стану потерпілих, а також адаптації населення в умовах, що склались унаслідок аварії на ЧАЕС.

У випадку катастрофи чи надзвичайної ситуації інформаційна діяльність має зосереджуватися на таких аспектах, як своєчасність, достовірність, фактографічність, наукова виваженість викладання матеріалів, їх адекватність до можливостей сприйняття населенням. Іншими словами, створювати в уяві населення якомога об'єктивніший образ події чи явища. Друге спрямування – збереження здоров'я населення, підвищення його профілактичної активності, пропагування заходів безпеки, щоб вплинути на поведінку особи. У зв'язку з тим, що недостатність та недосконалість дозиметричного обстеження в разі аварійних ситуацій викликає складність через неможливість повної екстраполяції на людину іонізуючого випромінювання, необхідно врахувати психологічні, соціальні, медичні, екологічні та економічні наслідки аварії та застосовувати елементи пропаганди, що забезпечуватиме оптимальні умови безпечної життєдіяльності потерпілого населення та зміни соціально-політичних умов.

Отже, управління процесом масової комунікації має стати основним і найактуальнішим інструментом відкритого громадянського суспільства, яке буде проводити програми, проекти, управлінські рішення на локальних, регіональних, відомчих та загальнонаціональних рівнях. Виникла необхідність у ревізії старих традиційних уявлень щодо впливу ЗМІ на свідомість людей, який до сьогодні мав скоріше полемічний заряд, ніж позитивну спрямованість. Тому можна стверджувати, що масштабність, частота та глибина застосування органами державного управління ЗМІ визначає ступінь розвитку гуманістичності суспільства.

Список використаних джерел

1. **Готовность** к стихийным бедствиям. Работа ВОЗ в Европейском регионе. 1986 / ВОЗ. – Копенгаген, 1987. – 114 с.
2. **Безверха, З. А.** Особливості комунікативних моделей преси післячорнобильського періоду / З. А. Безверха // Пробл. радіац. медицини після Чорнобильської катастрофи : матеріали ювіл. наук. конф. мол. вчених, присвячені 10-річчю НОРМ, Київ, 2 – 4 жовт. 1996 р. – К., 1997. – С. 26 – 27.
3. **Безверха, З. А.** Семантичне поле Чорнобильської катастрофи / З. А. Безверха // Надзвичайна ситуація. – 1998. – № 9. – С. 26 – 27.
4. **Дронжкевич, Ю. С.** Социальный стресс, порожденный средствами массовой информации среди населения в связи с аварией на Чернобыльской АЭС / Ю. С. Дронжкевич // Актуал. и прогнозируемые нарушения псих. здоровья после ядерной катастрофы в Чернобыле : Тез. докл. междунар. конф., Киев, 24 – 28 мая 1995 г. – К., 1995. – С. 111 – 112.
5. **Костенко, Н.** Інформаційні джерела у формуванні життєвих орієнтацій підлітків / Н. Костенко // Чорнобиль і соціум. – 1995. – Вип. 2. – С. 89 – 107.
6. **Ліхтанський, Г. П.** Медико-демографічні зрушення та соціально-психологічний статус населення в районі радіоактивного забруднення після аварії

на Чорнобильській АЕС / Г. П. Ліхтанський // Укр. вісн. психоневрології. – 1996. – Т. 4, вип. 5 (12). – С. 60 – 62.

7. **Николаева, В. В.** От традиционной психосоматики к психологии телесности / В. В. Николаева, Г. А. Арина // Вестн. Моск. ун-та. – 1996. – № 2.

8. **Соболева, Н.** Масова свідомість у постчорнобильську епоху: соціальні очікування та потенціал поведінкової активності різних груп потерпілих // Чорнобиль і соціум. – 1999. – Вип. 5. – С. 106 – 118.

9. **Соболева, Н.** Динаміка сприйняття суспільних трансформацій у масовій свідомості: очікування та сучасний стан соціоемоційної сфери / Н. Соболева // Укр. сусп-во 1994 – 2004. Моніторинг соц. змін. – К. : ІС НАНУ, 2005. – С. 480 – 489.

10. **Соболева, Н.** Відлуння лиха: відображення соціально-психологічних наслідків природних і техногенних катастроф у масовій свідомості / Н. Соболева // Чорнобиль і соціум. – 1997. – Вип. 9. – С. 82 – 91.

11. **Тарасов, В. С.** Восприятие населения Беларуси информации о радиационной безопасности / В. С. Тарасов // Актуал. и прогнозируемые нарушения псих. здоровья после ядерной катастрофы в Чернобыле : Тез. докл. междунар. конф., Киев, 24 – 28 мая 1995 г. – К., 1995. – С. 126 – 127.

12. **Шолохов, В. М.** Канадская экстренная система «Hermes» / В. М. Шолохов, В. О. Никонов, П. Н. Юрьшев // Медицина катастроф. – 1993. – № 1. – С. 61 – 67.

13. **Ходорівська, Н.** Інформування населення щодо поводження з радіоактивними відходами: системний підхід / Н. Ходорівська // Чорнобиль і соціум. – 2000. – Вип. 6. – С. 52 – 80.

14. **Чорнобильська** катастрофа в документах, фактах та долях людей / Кол. авт. – вид. 2-ге, доопрац. – К. : Азимут-Україна, 2006. – 624 с.

Надійшла до редколегії 07.05.09